

CIJENA JEDNOG USPONA Sumrak intelektualaca u masovnim društvima XX. stoljeća

Tomislav MARKUS
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

UDK: 316.343.65"19"
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 2. 11. 1999.

Autor opisuje pobjedu masovnih društava ili ohlokratskoga poretka u Europi, sjevernoj Americi i većem dijelu svijeta do druge polovice XX. stoljeća i odnos intelektualaca prema njima. Istaknutiji intelektualci imali su u početku mnoge rezerve prema tendencijama stvaranja ohlokratskoga društva, posebno tijekom XIX. stoljeća u Njemačkoj, ali većinom su ga prihvatili do 1914. u sjevernoj Americi i većini europskih zemalja. Ujedno su uglavnom već ranije prihvatili ideju tehničke ekspanzije i stalnog povećanja tehničke i ekonomske moći. Intelektualci su, osim rijetkih iznimaka, odbacili ranije vrijednosti autonomije, kritičnosti, holističkoga pristupa, moralnih vrijednosti i priklonili se modernom kolektivizmu, tj. služenju naciji i državi ili zagovaranju nekih drugih partikularnih vrijednosti, poput rase, spola, klase, partije, revolucije, čovječanstva itd. Tzv. društvene znanosti služe masovnom društvu teorijskom apologijom, a tzv. prirodne znanosti sudjelovanjem u tehničkoj ekspanziji. Autor zagovara obnovu individualne autonomije, kritičnost prema masovnom društvu i stvaranje novoga demokratskog društva.

✉ Tomislav Markus, Hrvatski institut za povijest,
Opatička 10, 10000 Zagreb, Hrvatska.

POBJEDA OHLOKRACIJE U XIX. I XX. STOLJEĆU

Od XVII. stoljeća postupno se formira ideja nacije u krilu mladoga građanstva u usponu koje će u građanskim revolucijama u Engleskoj (djelomično) te u Francuskoj i Sjedinjenim Državama (potpuno) doživjeti prvu potvrdu. Pobjeda nacije i novih građanskih snaga značila je smrt staroga oligarhijskog poretka i otvaranje puta prema postupnoj uspostavi masovnoga ili ohlokratskog društva. Taj je put, naravno, bio dug, i

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

zbog snage starih konzervativnih snaga u Europi i zbog složenih međudržavnih odnosa. I složene socijalne prilike, od velikih ekonomskih razlika, preko ograničenoga biračkog prava do jakih patrijarhalnih odnosa, bile su teške prepreke u formiranju nacija i uspostavi ohlokratskih društava. U pojedinim je zemljama, poput Francuske, bilo nekoliko slučajeva reakcije ili čudnih kompromisa, poput vlasti Napoleona I. i III., dok se nije, s Trećom republikom, uspostavio ohlokratski poredak. No, od 1789. do 1918. osigurana je potpuna pobjeda ohlokratskog poretka u svim zemljama zapadne i srednje Europe i sjeverne Amerike, s tendencijom širenja na ostale zemlje. Komunističke revolucije osigurale su pobjedu ohlokratskog poretka u mnogim zaostalijim zemljama Istočne Europe i Azije u XX. stoljeću. Pobjeda ohlokracije rezultat je mnogih čimbenika, često različitih između različitih zemalja, ali dva su odlučujuća: procesi nacionalne integracije s njihovim egalitarizmom i masifikacijom društva na svim razinama te "Baconov program" (Jonas, 1990.) tj. ekonomska i tehnička ekspanzija visokoorganizirane kapitalističke industrije u cilju ostvarenja ovostranog (tehničkog i materijalnog) raja. Ova dva temeljna načela – nacionalizam i industrijsku ekspanziju, odnosno sveobuhvatnu masifikaciju i mašinizaciju društva – prihvatila su sva masovna društva XX. stoljeća, bez obzira na ideološke ili neke druge razlike, čak i kada su se nekoj od njih formalno protivile, kao u isticanju "proleterskog internacionalizma" u nekim boljševističkim zemljama. "Progres" postaje identičan s materijalnim obiljem i rastom bruto-nacionalnog proizvoda, a "kvaliteta života" ili "život dostojan čovjeka" s količinom robe za široku potrošnju, tjelesnim užitcima i posjedovanjem tehničkih izuma. Industrijski sustav dokazuje svoju "uspješnost", "racionalnost" i "blagotvornost" redovitom i masovnom isporukom brzopotrošnih i brzozastarijevajućih roba za najšire slojeve pučanstva.

Francuska revolucija krajem XVIII. stoljeća bila je, u kontekstu uspostavljanja ohlokratskog poretka, prvi primjer prodora širih masa u javni život, iako je to, zbog općih političkih i društvenih prilika, ostalo kratkotrajno i ograničeno. No, već se tada moglo vidjeti da nestajanje oligarhijskih društava neće donijeti carstvo slobode i sreće, nego zamjenu jednog neumnog i neslobodnog poretka drugim, s novim, vjerojatno još većim jednostranostima i zabludama. Možda je postojala mogućnost da se rano građansko društvo i rani procesi nacionalne integracije, u XVIII. i XIX. stoljeću, oblikuju kao demokratske pojave, ali ta je mogućnost (definitivno?) propuštena u korist ohlokracije, nacije-države, megamašine, barbarske specijalizacije, konzumizma i tehnicizacije života. Moderan je čovjek pobrkao demokraciju i ohlokraciju, napredak i beskonačnu ekspanziju industrijske megamašine, dobar život i potroš-

nju proizvoda konzumentske industrije. Sve su te tendencije, u svojim početnim oblicima, bile jasno vidljive već u XIX. stoljeću u svim zemljama s jačajućom industrijalizacijom, iako su do punoga izražaja došle tek u masovnim društvima XX. stoljeća. Nova su društva značila postupno formiranje "čovjeka-mase",¹ tj. mnoštva prosječnih pojedinaca bez ikakvih viših moralnih vrijednosti, društava u kojima su jake ustanove na čelu s državom, a pojedinac je sve slabiji i u kojima je kolektivitet, na čelu s državom i nacijom, sve, a pojedinac, osim ako ne služi vjerno kolektivitetu, ništa. U okviru tržišne kompetitivnosti pojedinci su slabi, raspršeni i atomizirani, ali, s druge strane, dio bezlične, uniformirane i standardizirane mase koja je napustila tisućugodišnji život na zemlji i prešla u kamene grobnice velikih gradova. Društvo se pretvara, kako je već početkom XX. stoljeća primijetio Max Weber, u paukovu mrežu bezličnih i tehnički racionaliziranih ustanova u kojima je čovjek reduciran na socijalnu funkciju, odnosno pretvoren u kotačić bezličnoga društvenog mehanizma. Svi temeljni procesi dugoga trajanja, od američke i francuske revolucije krajem XVIII. stoljeća do danas, vodili su postupno nezadrživom nestanku starih oligarhijskih sustava i elita te afirmaciji masa, tj. nacija,² ne samo kao glavnog već i jedinoga bitnog čimbenika u cjelokupnom javnom životu pojedinih zemalja.

Moderno je građansko društvo, već od svojih početaka koji su, za pojedina područja Europe i za pojedine zemlje, bili različiti, vodilo dugoročno prema postupnom stvaranju masovnih društava u kojima postoji, radi lakše uprave, samo podjela državnih poslova na zakonodavstvo, sudstvo i vladu, a ne, kako se često krivo navodi, "podjela vlasti". U takvim je društvima vlast puka (nacije) apsolutna, jer je on ne dijeli niti s kojim drugim političkim čimbenikom, bilo zato što on ne postoji, bilo zato što, kao u slučajevima formalnih monarhija u zapadnoj Europi, nema nikakve političke moći. Stoga je moderno shvaćanje "demokracije" kao isključive vlasti nacije/puka, bez ikakvih viših ideala, umnih i moralnih vrijednosti s prevladavanjem mnoštva prosječnih pojedinaca koji djeluju kao dobro podmazani "kotačići" ili "zupci" "društvene megamašine", u svojoj osnovi jednostrano i, u krajnjoj liniji, "apsolutističko", svakako ne manje "apsolutističko" od nekadašnjih tvrdnji personalnih vladara o sebi kao nositeljima cjelokupne vlasti po milosti Boga. Problem nije, dakle, u apsolutnoj vlasti naroda, jer bi ona postojala i u umnom i moralnom, dakle demokratskom društvu, nego u njegovoj ohlokratskoj strukturiranosti. Iz toga se vidi da je krivo misliti kako je ohlokracija nastala iznenađeno ili da se "prosvjetiteljstvo" XVIII. i XIX. stoljeća odjednom preobrati u barbarstvo XX. stoljeća koje ukida i mogućnost vlastitoga ukinuća (Horkheimer-Adorno, 1969).³ Takve teze proizlaze iz brkanja nada i želja mnogih intelektualaca XVIII. i XIX. stoljeća o tome što bi novo građansko dru-

štvo moglo ili trebalo biti, s onim što je ono stvarno bilo. Ohlokratska revolucija, gledano globalno, nije se borila, od XVIII. stoljeća do danas, protiv autoriteta, neslobode i neumnosti kao takvih, nego samo protiv njihove predmoderne ili oligarhijske strukturiranosti. Odbacujući krajnosti oligarhijskoga društva, moderna ih je nadomjestila drugim, kudikamo gorim krajnostima, od političkoga totalitarizma do antropocentričke tiranije. Naziv "otvoreno društvo" (Popper, 1996.) može se vezati uz masovna građanska društva samo s aspekta fanatične vjere u otvorenu, dakle neograničenu tehničku ekspanziju i probijanja svih materijalnih granica koja traje i danas, usprkos spoznaji o konačnom i ograničenom svijetu. Procesi ohlokratizacije usko su povezani s nastojanjem na što većoj tehničkoj ekspanziji, umnožavanju moći strojeva i ratu čovjeka protiv prirode, što je preporučivao još Francis Bacon početkom XVII. stoljeća. Umjesto usavršavanja čovjeka, moderna je civilizacija postavila kao glavni cilj usavršavanje strojeva, ubrzanje svih životnih procesa, sumanutu jurnjavu iz "nikuda" u "nikamo" na krilima tehnike, stvaranje mehaničkih ekvivalenata i tehničkih supstitutiva za sve prirodno i organsko u okviru izgradnje nekoga novog "tehničkog svijeta" u kojem će se čovjek, navodno, osjećati najugodnije. U tehničkom društvu jedina sloboda i smisao čovjekova života ostaje beskonačno umnožavanje moći strojeva i tehničko preoblikovanje prirode. Opravdano nastojeći na prevladavanju ranije bijede i siromaštva, moderni je čovjek otišao u drugu krajnost materijalizma, tehnicizma i konzumizma u kojem su gotovo svi raniji smrtni grijesi, osim donekle lijenosti, postali vrline. Umjesto načela *non plus ultra*, koje je karakteriziralo sve nekadašnje civilizacije i društva, moderna je industrijska civilizacija na svojim zastavama ispisala *plus ultra*, tj. probijanje svih granica na temelju beskonačne tehničke ekspanzije i "osvajanja prirode". Za te je ideje i djelovanja usko bio vezan moderni mit o napretku koji je vrhunac doživio u XIX. stoljeću, da bi u XX. stoljeću znatno oslabio, ali još uvijek prevladava u sustavu vrijednosti i životu većine ljudi u svim zemljama.

Ohlokracija nije samo politički poredak i oblik državne vlasti nego cjelina društvenih odnosa, ustanova, vrijednosti i djelovanja većine pojedinaca, skupina i stranaka. U nekadašnjim oligarhijskim društvima postojao je, doduše, pristanak masa da se njima vlada, ali (seoske) mase nisu imale nikakvo značenje za javni život, osim materijalnoga privređivanja i, vrlo rijetko, povremenih slučajeva religioznih fanatizama i seoskih buna. U masovnom društvu XX. stoljeća cjelokupni javni život, od politike, preko ekonomije do industrije zabave, oblikuje se prema zahtjevima čovjeka-mase koji prožima sve aspekte "javnoga" i "privatnog" života i kojemu pripadaju i profesionalni upravljački kadrovi. Ustanove prijašnjih društava su ukinute ili su se, kao dinastije u nekim zemljama i crkve,

formalno održale, potpuno integrirale u masovno društvo, ali tek s marginalnim značenjem. Ohlokratski poredak ima obilježje totalnoga sustava, tj. prožima društvo u cjelini što, daka-ko, ne znači i sve pojedince podjednako, jer uvijek, čak i u naj-represivnijim masovnim društvima, postoji mogućnost alternativne individualne egzistencije i otklon od neumne zbilje. No, većina stanovništva nedvosmisleno daje odlučnu i aktivnu podršku sustavu ili, ako je prestane davati, on se mora srušiti, kao u slučaju (bivše) Jugoslavije i SSSR-a. U tom slučaju, međutim, nije riječ o opredjeljenju za demokratsko društvo, nego za drugu vrstu ohlokratskoga društva, tj. višestranačku parlamentarnu i tržišnu ohlokraciju ("liberalnu demokraciju"). Totalni karakter ohlokratskoga društva usko je vezan uz nacionalizam, odnosno proces nacionalne integracije ili formiranja nacije. Završetak nacionalno-integracijskih procesa na horizontalnom i vertikalnom planu, tj. uključivanje svih društvenih slojeva i svih područja u naciju, znači, u pravilu, i završetak stvaranja ohlokratskoga društva. Na pravnom se planu ohlokratski poredak izražava u dogmi o narodu kao nositelju i izvorištu cjelokupne vlasti koja se prvi put pojavila u Francuskoj revoluciji. Osim naroda ne postoji niti jedan drugi politički čimbenik, jer i monarhije u pojedinim zemljama zapadne Europe postoje samo odobrenjem naroda, ionako nemajući nikakvo političko značenje. U masovnom društvu ne postoji nikakva opozicija ohlokraciji i zato to nije vladajući poredak (jer ovaj uvijek podrazumijeva opoziciju), već najkonzekventniji apsolutizam ikad viđen u povijesti.⁴ U masovnim društvima "opozicija" se odnosi na vladajuću stranku, a ne na ohlokraciju, megamašinu, nacionalizam, konzumizam, tehničku ekspanziju itd. Na institucionalnom planu ohlokracija se izražava u načelu o jedinstvu vlasti, što je neposredno povezano s načelom o narodu kao jedinom izvorištu vlasti. "Podjela vlasti" u masovnim društvima označava, zapravo, podjelu državnih poslova na egzekutivu, legislativu i sudstvo u cilju što lakšeg funkcioniranja sve složenijega, centraliziranijega i birokratiziranijeg državnog aparata. Ohlokratizacija modernih društava u XIX. i XX. stoljeću išla je ruku pod ruku s etatizacijom i centralizacijom, tj. sve većim usponom države. Upravo su niži i siromašniji slojevi u novim industrijskim gradovima bili najodlučniji zagovaratelji, već u XIX. stoljeću, što veće moći države koja bi trebala osigurati veću egalitarnost, ravnomjerniju raspodjelu dohotka, intenzivniju tehničku ekspanziju, proširenje prava glasa itd. To vrijedi i za tvorničko radništvo koje nikada nije bilo, kako su tvrdili marksisti u XX. stoljeću, neprijatelj industrijskoga društva, jer je svuda, kada se organiziralo, iznosilo "sitnoburžujske" i reformističke zahtjeve – veće nadnice, zdravstvenu zaštitu, sindikalno organiziranje, opće pravo glasa, kraće radno vrijeme itd. Uostalom, marksistička koncepcija klasne borbe ne može o-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

bjasniti neke osnovne fenomene moderne industrijske civilizacije, poput masifikacije, ohlokratizacije, egalitarizma i nacionalizma. Na globalnom društvenom planu ohlokracija se očituje u vlasti nacije kao političke zajednice građana koja se, uglavnom, poklapa s etničkom pripadnošću određenoj zajednici. Nacija je, za određenu zemlju, najglobalniji povijesni oblik, do sada jedini, oblikovanja i očitovanja čovjeka-mase, i uglavnom se, na tom globalnom planu, nacija i čovjek-masa poklapaju, ali ne potpuno. Pojedinaac ili manja skupina mogu pripadati naciji, etničkoj po podrijetlu i političkoj po državljanstvu, a da, zahvaljujući svojem alternativnom i opozicijskom načinu života, ne pripadaju čovjeku-masi.⁵ Prosječni pojedinac može biti fizički dio mase ili odvojen od nje, ali duhovno uvijek ostaje dio nje ako je vezan uz konzumizam, zgrtanje materijalnih dobara, nacionalnu državu, javno mnijenje, megamašinu itd. Masovna društva ne temelje se na potiskivanju aristokratske manjine ili pobuni masa protiv njih (Nietzsche, Ortega y Gasset), jer takve "uzvišene" manjine nikada nisu postojale kao vladajući slojevi. Postojali su privilegirani slojevi oligarhijskih poredaka (viši staleži, dinastije, crkva), ali oni su do danas svuda fizički nestali ili samo još formalno postoje bez ikakvoga većeg društvenog značenja. Tijekom ohlokratskih društvenih procesa postupno su, do početka XX. stoljeća, nestale ili ostale marginalizirane nekadašnje elite, a zamijenili su ih profesionalni upravljački kadrovi. Za nestankom političkih ili crkvenih elita ne treba posebno žaliti, ali uz njih su nestale i duhovne elite koje su tisućama godina razvijale više duhovne vrijednosti. O načinu i razlozima njihova nestanka bit će riječi u idućem poglavlju.

TRANSFORMACIJE INTELKTUALACA U MODERNO DOBA

U nekadašnjim oligarhijskim društvima postojala je gotovo opća nepismenost, pa je i broj intelektualaca bio znatno manji nego u modernim građanskim društvima. No zato je kod istaknutijih intelektualaca postojao znatan stupanj duhovne autonomije, holistički i nefragmentaran pristup, česta kritičnost prema glavnim društvenim predrasudama i, iznad svega, visoke moralne vrijednosti. Biti intelektualac značilo je, prije svega, biti mudrac i moralan čovjek, jer istina, mudrost i moralnost mogu postojati samo u cjelini, dakle neodvojivi su od holističkoga pristupa. Naziv za takav intelektualno-holistički pristup, ali i način života, izražavao se u pojmu filozofija koja je bila identična s cjelokupnim intelektualnim istraživanjem, uključujući i ona koja su se odnosila na proučavanje ne-ljudskih entiteta (*scientia universalis*). To, naravno, ne znači da treba idealizirati nekadašnju inteligenciju. Njezin veliki nedostatak bio je u pripadanju privilegiranim slojevima društva – staležima ili kastama – što znači da je svoje slobodno vrijeme za-

hvaljivala radu nepriviligiranih – uglavnom seljaštva – društvenih slojeva. U svojem su se djelovanju obraćali gotovo isključivo višim društvenim slojevima, kojima su i sami pripadali, gledajući u širim slojevima, ako su uopće o njima govorili, običnu radnu snagu, kao u Platonovim velikim političkim spisima (*Državi* i *Zakonima*). Često je postojala nekritičnost mnogih istaknutih intelektualaca prema temeljnim društvenim vrijednostima, ustanovama i običajima, posebno prema religioznim dogmama i sklonost dogmatskom tumačenju "svetih" tekstova. No, to nije imalo praktičnoga značenja, jer je društveno značenje intelektualaca, s povremenom iznimkom pravnika, bilo vrlo malo. Tako, primjerice, antropocentrizam, koji je karakteristična predrasuda europskih intelektualaca, nije u prijašnjim kršćanskim društvima imao praktičnoga značenja zbog nepostojanja moderne tehnike, ekonomije, države i intelektualnoga istraživanja ne-ljudskih entiteta, ali zato je u tehničkoj civilizaciji XIX. i XX. stoljeća rezultirao katastrofalnim ekološkim posljedicama. Slično tome, česta nekritičnost tadašnjih intelektualaca prema temeljnim – uglavnom religioznim – društvenim vrijednostima nije proizlazila iz toga što bi oni činili određenu zatvorenu kastu, kako je mislio K. Mannheim (1964.). Intelektualci su, u cjelini, pretežno zagovarali vrijednosti individualizma i univerzalizma te njihovo eventualno uklanjanje ne bi ništa bitno promijenilo u funkcioniranju tradicionalnih društava. Svoje društvo uglavnom nisu mogli kritizirati, ako su to i htjeli, zbog vrlo male tolerancije prema drukčijim mišljenjima, ali zato su mogli slobodno zagovarati "vječna" načela mudrosti, vrline i slobode. Intelektualno istraživanje bilo je društveno nevažno ili vrlo malo važno, ali zato je moglo zadržati visok stupanj autonomije i duhovne samostalnosti. Velike razlike između nekadašnjih i modernih intelektualaca upućuju na teškoće definicije. Moglo bi se reći da ovdje pojam intelektualci, znači skupine ljudi koji se bave teorijskim problemima i primarno obavljaju duhovno-intelektualnu djelatnost. Sva druga specifičnija određenja, poput profesionalnoga sloja, društvene upotrebe znanja itd., zahvaćaju, čini se, obilježja intelektualaca samo u određenom vremenu i prostoru.

Društveni položaj intelektualaca počeo se više mijenjati u XIX. stoljeću kada intelektualci stječu sve veće značenje u razvitku novoga građanskog društva, posebno oni u tzv. prirodnim znanostima, i kada se sve više gubi kritičnost prema temeljnim predrasudama moderne. Ipak, u početku je izgledalo da će se većina intelektualaca uspjeti oduprijeti novom iskušenju i, koliko je moguće, zadržati distanciran odnos prema javnom životu te nastaviti zagovarati načela individualizma i univerzalizma. Upozoravanja na pogubne tendencije stva-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

ranja masovnog društva, posebno na uspon masa, bila su najčešća, od kraja XVIII. do početka XX. stoljeća, u Njemačkoj. Stoga nije čudno da su pojedini intelektualci, koji su branili masovno društvo totalitarnoga ili "liberalno-demokratskoga" tipa i tehničko-ekonomsku ekspanziju, upravo Njemačku proglašavali domovinom modernoga iracionalizma i razaranja uma (Lukács, Popper, Plessner, Cassirer). Istaknuti filozofi klasičnoga njemačkog idealizma pozdravili su najprije Francusku revoluciju, ali zatim su, užasnuti masovnim zločinima građanskog rata i konzekvencijama "apsolutne vlasti naroda", povukli određene posljedice u svojem djelu. I. Kant je zaoštrio prije formuliranu koncepciju moralne autonomije, stavivši još veći naglasak na pojedinca kao nositelja intelektualnih i moralnih kvaliteta i tražeći osnivanje saveza naroda kao jamstva vječnoga mira. J. G. Fichte je, u prvom razdoblju, radikalizirao Kantove etičke nazore i izrazio se, u konceptu zatvorene trgovačke države, protiv ekspanzije nacionalne države te za poštivanje individualnih prava. F. W. J. Schelling je upozoravao, u predavanjima na Jenskom sveučilištu 1803., na rastuću fragmentaciju u intelektualnim istraživanjima, prodor prosječnosti, zdravog razuma i "ohlokratizacije znanosti". G. W. F. Hegel je formulirao koncepciju ustavne pruske monarhije kao kompromis između tadašnjega neustavnog stanja u Pruskoj i ohlokracije kakva se prvi put pojavila u Francuskoj revoluciji. Veliki književnik J. W. Goethe upozorio je, u *Faustu* i *Čarobnjakovu šegrtu*, na pogubne težnje modernoga čovjeka za neograničenom tehničkom i materijalnom moći te na odsutnost bilo kojih viših duhovnih vrijednosti. Romantičari (Goethe, Schiller, Hölderlin, Herder, Novalis itd.) veličali su ne-ljudsku prirodu kao suprotnost sve dominantnijem mehanicističkom i kvantitativnom viđenju svijeta koji je ne-ljudske entitete smatrao isključivo "sirovinama" i "plijenom" za čovjekovu pljačku. Konzervativna misao, od E. Burkea dalje, pružila je oštru kritiku ohlokratskih i etastičkih tendencija kakve su se manifestirale u Francuskoj revoluciji. Iako je njihov pogled (pre)često bio uprt u prošlost s idealiziranom narodnom zajednicom, kakva nikad nije postojala, dali su važne priloge kritici pobjedonosne industrijske civilizacije. A. Schopenhauer je osuđivao njemački nacionalizam iz revolucije 1848. i smatrao da će se masa uvijek morati zadovoljiti golim materijalnim preživljavanjem. F. Nietzsche je najdrastičnije osudio uspon masa tijekom XIX. stoljeća čije je početke nalazio već u kršćanskoj pobuni robova protiv aristokratske helenske kulture. Pružio je dotada najradikalniju i najsustavniju osudu nastupajućega masovnog društva. Tzv. filozofija života (W. Dilthey, G. Simmel i dr.) polazila je od autonomnoga subjektiviteta i mogućnosti njegova djelovanja u nastupajućem masovnom društvu

krajem XIX. i početkom XX. stoljeća. O. Spengler je u novom cezarizmu, nasuprot inertnim masama, vidio jedini politički oblik prikladan propadajućoj zapadnoj civilizaciji. M. Scheler je osuđivao bjesomučnu tehničku ekspanziju u kojoj čovjek stječe sve veću moć ovladavanja materijalnim svijetom, a sve je manje sposoban vladati sobom. E. Husserl je analizirao sve dublju krizu "znanosti", Europe i cjelokupnog čovječanstva, koja se primarno ogledava u tehnicizaciji i fragmentizaciji svijeta života i njegova svođenja na tehničku činjenicu. E. Jünger je upozoravao na totalitarna obilježja moderne tehnike koja služi kao sredstvo "totalne mobilizacije masa" i što veće ekspanzije bezličnoga društvenog mehanizma. Filozofi egzistencijalizma (M. Heidegger, K. Jaspers, uz njih i N. Berdjajev, A. Camus, J. P. Sartre itd.) stavljali su naglasak na usamljenoga pojedinca kao nositelja duhovne autonomije pred nihilizmom masovnoga društva. U odnosu na Nietzschea i filozofiju života, djelovanje autonomnoga subjektiviteta dobiva ovdje pretežno defanzivni stav, tj. svodi se na obranu osobne duhovne autonomije pred već formiranim masovnim društvom, uz pretežno odricanje od društvenoga djelovanja. Taj se proces, od nastojanja za javnim angažmanom do povlačenja autonomnoga subjektiviteta u uski krug svoje privatnosti i sebi bližnjih, ponovio u koncepcijama pripadnika Frankfurtske škole, od teorije revolucije H. Marcusea do teorije komunikativnoga djelovanja J. Habermasa. Općenito se može reći da od Kanta do Jaspersa kod velikih ljudi njemačke filozofije prevladava kozmopolitski duh, uz poneke slučajeve nacionalne egzaltiranosti (Fichteovi govori njemačkoj naciji, Nietzscheovo sudjelovanje u francusko-pruskom ratu, Heideggerov nacistički rektorat 1933. itd.), ali bez većeg značenja. To je, naravno, samo jedna strana medalje, jer je i u Njemačkoj, kao i u drugim europskim i sjevernoameričkim zemljama, tekao proces integracije intelektualaca u nastupajuće masovno društvo koji je, do 1914., u osnovi završen. Slučaj Maxa Webera koji je predano služio svojoj Naciji i Državi, iako je moderno društvo smatrao "željeznim kavezom birokratizacije i racionalizacije", upućuje na to koliko je i u Njemačkoj uznapredovao proces integracije čak i kritičnijih intelektualaca u nastajuće masovno društvo krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.

U drugim zemljama bilo je znatno manje opreza i kritičnosti prema nastupajućem masovnom društvu. Američki federalisti (A. Hamilton, J. Madison, J. Jay) upozoravali su, u *Federalističkim esejima* (1787.-1788.), na opasnosti od tiranije zakonodavnoga tijela u "demokratskoj republici", tj. od prevelikoga utjecaja neizobražene većine. E. Burke, "otac" konzervativizma, osuđivao je nasilništvo Francuske revolucije i isticao da valjane društvene ustanove mogu biti rezultat mudrosti i

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

djelovanja svih dotadašnjih naraštaja, a ne samo sadašnjeg, te da narod nema niti znanja, niti vrline za vladavinu. Njegova kritika dobiva na vrijednosti i aktualnosti ako se uzme u obzir da je oholi prezir prema (predmodernoj) prošlosti i jednostrana orijentacija prema (tehničkoj) budućnosti jedno od obilježja modernih društava u kojima se smatra da je "staro" po sebi loše, a "novo" po sebi dobro. Slično tome, teze danskog filozofa S. Kierkegaarda nemaju toliko vrijednost kao kritika učenja jednog drugog filozofa (Hegela), koliko kao obrana individualne slobode i protesta zbog utapanja pojedinca u "više" kolektivne vrijednosti. B. Constant zalagao se za slobodu pojedinca kao temelja društvene i političke slobode bez obzira na oblik vlasti i upozoravao na pogubne posljedice doktrine o neograničenoj vlasti naroda. I A. Comte osudio je razularenost svijetine u Francuskoj revoluciji koja ugrožava individualnu slobodu, društvenu stabilizaciju i ekonomski progres. A. Tocqueville prvi je upozorio, u istraživanju Sjedinjenih Američkih Država, na tiraniju većine kao novi fenomen "demokratskih" društava, rastući državni centralizam, jednostranu okretnost "demokratskog čovjeka" prema materijalnom blagostanju i sve veće nestajanje individualne slobode. Slično je razmišljao i J. S. Mill koji je tražio veći politički utjecaj naobraženih i moralnijih slojeva nasuprot rastućoj masifikaciji društva i prosjeciziranju svih vrijednosti. Liberalizam je postao poznat po svojem zalaganju za individualnu slobodu i za minimalnu državu (A. Smith, J. Bentham, Constant, Tocqueville, J. S. Mill). J. Burckhardt je predviđao, u drugoj polovici XIX. stoljeća, dolazak novoga barbarizma, razornih ratova i nihilizma tehničke civilizacije. Važnu kritiku moderne civilizacije, posebno njezine tehničke ekspanzije i rastuće masifikacije pružili su, sredinom XIX. stoljeća, američki transcendentalisti, posebno R. W. Emerson i H. D. Thoreau, ali i neki književnici, poput H. Melvillea i W. Whitmana. Dok su europski kritičari uglavnom stavljali naglasak na međuljudske odnose i društvene ustanove, američki su kritičari – tu treba još spomenuti G. Marsha i J. Muira – znatno veću pozornost posvećivali onome što će se znatno kasnije nazvati ekološkom paradigmom, tj. destruktivnom djelovanju modernoga čovjeka prema prirodi. Na nesposobnost masa da vladaju i neminovnost vladanja određene elite ukazivano je posebno često u Italiji početkom XX. stoljeća (G. Mosca, V. Pareto, R. Michels). J. Ortega y Gasset razvijao je nietzscheovske koncepcije o destruktivnom čovjeku-masi i aristokratskoj eliti jedino pozvanoj da brani više duhovne vrijednosti. H. Adams pozvao je 1910. intelektualce, posebno učitelje povijesti, na odgovornost prema interpretaciji povijesnih događaja, ali, dakako, bez uspjeha. N. Berdjajev, emigrant iz Rusije, osuđivao je moderni ko-

lektivizam, temeljen na utapanju pojedinca u naciju i državu. Konceptije navedenih mislitelja, a mogu se navesti i mnogi drugi, o politici, društvu i čovjeku sadrže, dakako, goleme razlike, ali ovdje se nastojalo istaknuti ono što im je zajedničko – krajnje rezerviran stav prema temeljnom procesu modernoga doba – usponu nacionalizma, čovjeka-mase i megamašine, kritičko preispitivanje mitova o "napretku" i "demokraciji" te zalaganje za očuvanje prava slobodnoga pojedinca kao nositelja viših duhovnih vrijednosti.

Da su ove koncepcije postale dominante, ne bi se moglo govoriti o intelektualnom preokretu ili o "izdaji" intelektualca (Benda, 1997.). Međutim, one su postajale sve usamljenije i rjeđe kako se približavalo XX. stoljeće. Već davno prije izvršene su sve nužne pripreme da se intelektualci većinom integriraju u masovno društvo i, umjesto ranijih dominantnih načela individualizma i univerzalizma, počnu zagovarati partikularna načela Nacije, Države, a i, znatno rjeđe, Rase, Klase, Epohe, Spola, Zakona Povijesti, Čovječanstva itd. Daleki počeci mogu se datirati s N. Machiavellijem od kojega potječe novovjekovno razdvajanje etike i politike, načelo o sigurnosti i spasu domovine kao dovoljnom razlogu za sva politička sredstva, samo ako mogu osigurati red, te stavljanje naglaska na socijalitet u etici. Politika i moral nisu, naravno, nikada bili povezani, ali nikada prije Machiavellija filozofi nisu prihvaćali i posvećivali njihovu odvojenost. J. Bodin, T. Hobbes i B. Spinoza pojačavaju, krajem XVI. i u XVII. stoljeću, kolektivistički aspekt u modernoj etici te traže jaku državnu vlast koja će spriječiti građanske ratove, ali koja već višestruko nadmašuje pojedinca. U renesansi XV. i XVI. stoljeća oblikuje se, nasuprot statičnoj srednjovjekovnoj slici svijeta, shvaćanje (N. Kuzanski, P. D. Mirandola, G. Bruno, Paracelzus, M. Ficino itd.) čovjeka kao "drugoga Boga" (*secundus deus*) ili "Boga na zemlji" (*deus in terris*) koji ima mogućnost neograničenoga ovladavanja materijalnim svijetom. F. Bacon, koji je najjasnije sintetizirao ta renesansna shvaćanja, J. Kepler, G. Galilei, R. Descartes i I. Newton izgradili su novo mehanicističko viđenje svijeta koje će postati intelektualnom podlogom kasnijoj tehničkoj i ekonomskoj ekspanziji. "Prirodi", odnosno ne-ljudskim entitetima negira se svaka imanentna vrijednost i kvaliteta, uz odbacivanje shvaćanja, karakterističnoga za antiku i tzv. srednji vijek, o postojanju opće umnosti u prirodi čiji je čovjek tek vrhunac. Organska paradigma, u kojoj se priroda shvaćala kao živi organizam, bila je zamijenjena mehaničkom paradigmom u kojoj je priroda, simbolizirana uglavnom preko sata, shvaćana kao stroj. Intelektualci su "najzaslužniji" za besmislicu kojoj se uzaludno suprotstavljao Rousseau po kojoj tehničko-ekonomska ekspanzija ne znači samo materijalni

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

napredak (što se pokazalo kao točno samo u vrlo ograničenoj mjeri) nego automatski i moralno poboljšanje ljudi. Sve češće prihvaćanje tehničke i ekonomske ekspanzije u cilju stvaranja raja na Zemlji također je, iako posredno, olakšalo prihvaćanje ohlokratskoga poretka među intelektualcima, jer je ostvarenje "Baconova programa", formuliranoga već u renesansi, bio jedan od uvjeta za pobjedu masovnoga društva. Svuda na izvorištima moderne građanske civilizacije, u XVI. i XVII. stoljeću, nalazimo rastuću opustošenu i obesmišljenu sliku svijeta, poput kvantitativno-mehaničkoga koncepta istraživanja prirode (Galilei, Newton), veličanje strojeva i tehničke ekspanzije (Bacon), načelo bezlične i masovne izobrazbe (Jan Amos Komensky), bezlični društveni mehanizam *Leviathana* (Hobbes), povezanost kapitalističke ekonomije i religije (protestantizam) itd. Od XVII. stoljeća sve je češće mišljenje da čovjek, svojim svrhovito-racionalnim djelovanjem, unosi red u "katičnu prirodu", tj. "pripitomljava prirodu" i "prirodnu okolinu" prilagođava u sebi pogodniju tehničku okolinu. Tehnika se sve više shvaća, što će potpuno prevladati tek u XIX. stoljeću, ne samo kao sredstvo za oslobađanje čovjeka od prirodne nužnosti već i kao sredstvo izgradnje boljega i savršenijega društva. Ne-ljudski entiteti shvaćaju se samo kao područje prikladno za ljudsko djelovanje i neograničenu eksploataciju, za što su tehnika i intelektualno istraživanje, čvrsto povezani od druge polovice XIX. stoljeća, sredstvo. Zadržava se, čak i među najkritičnijim intelektualcima XVIII. i XIX. stoljeća, kršćanski antropocentrizam, ali uz tendenciju uklanjanja religije, potiskivanja Boga u privatnost i proglašavanja Čovjeka apsolutnim gospodarom Svijeta, tj. planeta Zemlje, od drugoga Boga do jedinog Boga. Čak su i intelektualci koji su pokazivali najviše razumijevanja za interese ne-ljudskih entiteta, poput romantičara, Schopenhauera i Nietzschea, zadržali antropocentrički stav, ostavljajući čovjeku privilegirano mjesto u svijetu, ali pretežno odbacujući ranije shvaćanje o općoj ili objektivnoj umnosti u prirodi. Intelektualci koji su strasno branili individualnu slobodu pred nastupajućim kolektivizmom, od Constanta do Jaspersa, zadržali su antropocentričku poziciju, iako je ona bila duhovno, a ne toliko tehnički strukturirana. U tijeku XIX. i XX. stoljeća intelektualci su opravdali ideološki (u tzv. društvenim znanostima) i podržavali praktično (u tzv. prirodnim znanostima) izgradnju *imperiuma humanuma* koji je, sa stalnim povećanjem tiranije čovjeka nad drugim vrstama, doveo do sve većeg razaranja ekološkoga sustava.

Pravi počeci moderne izdaje, ali i sumraka intelektualaca mogu se primijetiti u drugoj polovici XVIII. stoljeća, kada više mislitelja i političkih djelatnika (T. Paine, J. J. Rousseau, M. Ro-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

bespierre, J. P. Marat, F. N. Babeuf itd.) odlučno izriče stav, prihvaćen općenito u Francuskoj revoluciji, da sva vlast treba pripadati narodu i proizlaziti iz naroda, smatrajući da će njegova vlast biti *eo ipso* dobra, jer su za sve zlo krivi vladari i privilegirani staleži. Tezu o apsolutnoj vlasti naroda i narodnoj volji kao jedinom izvoru prava prvi je izrazio Rousseau, iako je njegovo shvaćanje, u tezama o maloj državi, odbijanju predstavničkog sustava i osudi tehničkog razvitka, odudaralo od glavnih tokova europske misli i realnoga razvoja. U tzv. filozofiji prosvjetiteljstva u Francuskoj XVIII. stoljeća bila je široko rasprostranjena tendencija o društvenoj upotrebi filozofije kao sredstva društvene promjene, uz pretežno odbacivanje spekulativnoga i etičkog karaktera znanja, osim ako ne služe potrebama društva. Iako je većina prosvjetitelja bila aristokratski i elitistički orijentirana, u XVIII. i prvoj polovici XIX. stoljeća već je vrlo česta obrana ohlokracije, kolektivismu i etatizmu, opet najviše u Francuskoj (fiziokrati, revolucionari, socijalisti-utopisti) koja je, sa svojim centralizmom, etatizmom i kolektivismom, prava domovina moderne. Fichte je bio prvi istaknutiji filozof koji je učinio preokret i, umjesto ranijih vrijednosti individualne autonomije, prihvatio veličanje Nacije i njezine tobožnje europske misije, iako je smatrao da ne treba zaboraviti više – kozmopolitske – vrijednosti. Hegel je, kao i kasnije Marx, pravio razliku između povijesnih nacija u koje je, dakako, uvrstio i Nijemce, i nepovijesnih nacija, a prusku državu veličao je kao moralni totalitet. Ujedno je, kako je upozorio Kierkegaard, žrtvovao pojedinca na oltar progresa svjetskog duha i time neizravno prihvatio neke kolektivističke vrijednosti moderne. K. Marx smatra da će proletarijat, dakle nepismeno tvorničko radništvo, biti subjekt stvaranja carstva slobode na temelju "osvajanja prirode" i sve većega razvitka proizvodnih snaga. M. Bakunjin i anarhistička tradicija bore se, doduše, protiv nasilja države, ali za oslobođenje "potlačjenih radnih klasa" i stvaranje "demokratskoga" društva odzdo, "spontanom akcijom stvaralačkih masa". Istaknuti socijalisti-utopisti (Babeuf, H. de Saint-Simon, Ch. Fourier, R. Owen, L. Blanqui, Marx itd.) iznosili su, krajem XVIII. i u prvoj polovici XIX. stoljeća, vrlo različite koncepcije o novom društvu, ali bili su suglasni u obrani kolektivismu, egalitarizmu, tehničke ekspanzije i veličanja masa. Pojedini od njih, poput Saint-Simona, Fouriera i Comtea čak su razrađivali detaljne teorije o mogućnosti integracije inteligencije u građansko društvo i služenju njegovim interesima. Saint-Simon gradi koncepciju, prisutnu donekle već kod Hobbesa, Morellyja i Rousseaua, o društvu kao golemom bezličnom mehanizmu u kojem je čovjek reduciran na socijalnu funkciju i kotačić megamašine. Čak i neki intelektualci, koji su izražavali kritičnost

prema usponu čovjeka-mase, dopustili su njegov ulazak na zadnja vrata, poput Comteova opravdanja bezličnoga društvenog totaliteta čiji je sociologija "znanstveni izraz". Konzervativni kritičari revolucije u Francuskoj i njemačkim zemljama koji su branili neustavni monarhizam također su, ne shvaćajući proturječnost tako različitih koncepcija, veličali nacionalizam, "nacionalni duh, povijest i svijest", stavljali naglasak na društvo čiji je pojedinac tek integralni dio (J. de Maistre, R. de Boland, G. Hugo, K. Savigny, G. Pucht, J. Stahl). J. S. Mill zalagao se za individualnu slobodu i duhovno usavršavanje pojedinca, ali ne zato što je to, kako su oduvijek argumentirali intelektualci, vrijednost po sebi i u skladu s vječnim načelima istine i pravde, nego zato što odgovara – interesima društva. H. Spencer i evolucionisti poistovjećivali su evoluciju i progres, gledajući u čovjeku najviši izraz prirodne evolucije, a u tehničkom razvitku europske civilizacije primjer duhovnoga usavršavanja ljudi. Navedeni intelektualci samo su vrh ledenoga brijega, no, osim njih, postojalo je mnoštvo intelektualaca, prosječnih po izobrazbi i originalnosti, bez kojih ipak ne bi mogla biti provedena potpuna integracija intelektualaca u masovna društva.

Filozofija je bila najpozvanija da brani tradicionalnu duhovnu autonomiju intelektualaca, jer je sve do približno 1830. još bila identična s intelektualnim istraživanjem kao takvim i zato se ovdje njoj posvetila najveća pozornost. Taj zadatak, kao što su stotinjak godina kasnije uočili K. Jaspers, M. Heidegger i M. Scheler, ne samo da nije uspjela izvršiti nego se integrirala u stvoreno masovno društvo, postajući, poput pragmatizma i analitičke filozofije na Zapadu, odnosno tzv. marksizma na Istoku, dio službene ideologije. Čak i neoliberalna filozofija XX. stoljeća (Popper, M. Polanyi, Hayek, Mannheim, Berlin) pokazuje nazadak u odnosu na klasični liberalizam XIX. stoljeća, ponajprije zbog snažne tendencije opravdanja masovnoga društva u "liberalnim demokracijama". Nije slučajno da je raspadanje filozofije na pojedine intelektualne discipline išlo usporedo sa stvaranjem masovnih društava i sve većom integracijom intelektualaca u njih i opravdanjem masifikacije društva. U gorljive pobornike nastupajućega čovjeka-mase uvrstili su se, tako, historičari, pripadnici nove intelektualne discipline koja se osniva 1820-ih godina u njemačkim zemljama s ciljem veličanja nacionalne prošlosti i pomaganja nacionalne integracije i homogenizacije. Ekonomisti i politički ekonomisti opravdavaju neograničenu tehničku ekspanziju i kapitalističku ekonomiju kao "prirodnu" i najbolje odgovarajuću navodnoj "čovjekovoj prirodi", a u XX. stoljeću stječu i političko značenje, surađujući s vladama. U sociologiji koja se, uglavnom, svodi na istraživanje modernih gra-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

đanskih društava, naglasak se stavlja na socijalne determinante i kolektivističke vrijednosti, uz propagiranje socijalno-integrativnih ideja na makro-teorijskoj i mikro-eksperimentalnoj razini. U XX. stoljeću potpunu prevlast stječu integrativno-funkcionalističke teorije u koje se ubraja i tzv. marksizam u bivšim komunističkim zemljama, a koje čovjeka, kao "igrača socijalnih uloga", tretiraju tek kao kotačić socijalne megamašine i funkcije bezličnoga društvenog totaliteta u svrhu njegova što boljeg funkcioniranja. Psihologija i psihoanaliza, posebno od S. Freuda, naglasak stavlja na osobne psihološke čimbenike, nastojeći naći uzroke psiholoških problema u nasljednim dispozicijama i/ili doživljajima iz ranoga djetinjstva, posredno opravdavajući dominantni način života u društvu. Psihologija u području psihe, a medicina u području tijela bore se s posljedicama iracionalnoga i bolesnog načina života ljudi u modernim društvima, ostavljajući uzroke netaknutima. Općenito se može reći da se intelektualne discipline koje se bave istraživanjem ljudskoga društva u XX. stoljeću, ili uskim stručnim pitanjima (pretežno), ili, ako pokušavaju, kao u nekih istaknutijih teoretičara funkcionalizma i tzv. marksizma, dati globalniji pristup, naglasak stavljaju na društvo i njegove ustanove, dok se pojedinac shvaća tek kao njihov integralni dio. To je, svakako, realno stanje stvari za većinu ljudi u masovnim društvima koja sve više, i prenapučenošću i automatiziranim funkcioniranjem, nalikuju golemim mravinjacima, ali, prema mišljenju tih autora, tako i treba biti, jer se *a priori* odbacuje čak i istraživanje temeljnih nedostataka tih društava. Osnovni zadaci istraživanja ljudskoga društva svode se na njegovu apologiju, povećanje znanja o društvenim odnosima u cilju što boljega funkcioniranja megamašine, davanje uputa za političku i tehničku operacionalizaciju, indoktrinaciju vrlo nove mladeži vrlog novog svijeta itd. Istraživanja ne-ljudskih entiteta (tzv. prirodne znanosti) stječu, od sredine XIX. stoljeća, golemo značenje za funkcioniranje nastajuće masovne civilizacije, i za proizvodnju sve razornijih oružja i za ekspanziju tehnicističko-konzumentskog života najširih slojeva u razvijenim zemljama XX. stoljeća. U XX. stoljeću vodeću ulogu u tome preuzimaju kvantna fizika i biogenetika s osnovnom težnjom da se što više poveća protok materije, anorganskoga i organskoga podrijetla, i energije kroz visokoentropijski sustav, odnosno da se što više poveća uspješnost borbe s posljedicama iracionalnoga života, kao u genetskom inženjeringu. Sve to zajedno upućuje na sve prisutnije tendencije u kojima su se intelektualci postupno, posebno od sredine XIX. stoljeća dalje, integrirali u nastajuće masovno društvo, odrekavši se prešutno gotovo svake kritičke autonomije prema njemu. Stekli su veliko značenje, ugled i

moć, ali izgubili su, osim sporadičnih iznimaka, osobnu vrlinu u praktičnom životu i intelektualnu nezavisnost u teorijskom životu. Usporedo s porastom važnosti intelektualnoga istraživanja širi se pojam "znanost" i agresivno se naglašava njezina "objektivost i "neutralnost", kao da golema društvena angažiranost to potpuno ne isključuje.

Od sredine XIX. stoljeća, sa sve bržim stvaranjem masovnih društava i nezadrživim usponom čovjeka-mase i društvene megamašine, autonomne mislitelje sve će više zamjenjivati stručnjaci – specijalisti koji o sve manje stvari znaju sve više, istraživači dobro integrirani u postojeća društva s kojima se poistovjećuju i čije vrijednosti i ustanove brane teorijski (u tzv. društvenim znanostima) i praktično (u tzv. prirodnim znanostima), tj. u čvrstoj povezanosti s politikom, važećom društvenom ideologijom, tehnikom, ekonomijom itd. To su ljudi koji vrlo malo znaju čak i o srodnim područjima svoje discipline, a o društvu u cjelini da se i ne govori, što znatno otežava ionako rijetko prisutnu alternativnu orijentaciju. Već je F. Bacon isticao, u djelu *Novum organum*, da njegova metoda izjednačava istraživače i ne traži nikakvu duhovnu posebnost i vrlinu. Poznata Schopenhauerova osuda "profesora – filozofa" koji prodaju filozofiju⁶ umjesto da je žive tek je naznačila takve dugoročne tendencije. Stoga za njih ne postoji problem između obveze služenja društvu kao državnoga službenika i obveze služenja istini i dobroti, jer su sami sebe uvjerali da je njihovo društvo vrijednosno "opravdano" i "slobodno". Posljedica je kratkoročno izdaja, a dugoročno nestajanje intelektualaca, tj. odricanje, za malo novaca, moći, časti i poštovanja te same mogućnosti zagovaranja umnih i moralnih vrijednosti. Taj proces počinje, otprilike, krajem XVIII. stoljeća i završava, u glavnim tendencijama, do Prvoga svjetskog rata čiji su početak oduševljeno pozdravile ne samo "priproste mase" u razvijenim zemljama nego i "kozmpolitski" učenjaci, dobrovoljno se svrstavajući pod zastavu Nacije i Države. Kasnija desetljeća samo su pojačala i učvrstila integraciju intelektualaca u masovno društvo, posebno u istraživanjima ne-ljudskih entiteta koja su mnogo važnija za njegovo funkcioniranje od istraživanja ljudskoga društva. Činjenica da intelektualci uopće subjektivno nisu svjesni svoje heteronomije, fragmentizma i služenja neumnom društvu nimalo ne mijenja objektivno stanje stvari što, dakako, ne znači da tako mora i ostati. U potpunoj integriranosti intelektualaca u masovna društva i nastojanju da se svo znanje upotrijebi za potrebe vojne ili civilne industrije te u aktivnoj podršci masa takvoj upotrebi pokazuje se kao neopravdana analogija s nekadašnjim svećentvom kao posjednicima tajnog znanja (Mumford, 1986., II).

Tehnički i ekonomski progres nije, dakako, automatski doveo do "progresu" u međuljudskim odnosima, tj. potpune

predvidljivosti i kontrole. "Prirodnjaci" su dugo predbacivali "društvenjacima" zašto nisu ostvarili uvjete da ovladaju čovjekovom prirodom kako su oni, tobože,⁷ ovladali ne-ljudskom prirodom. Uvidjevši neosnovanost prigovora, zasukali su rukave i prihvatili se posla da proizvedu (ovo treba doslovno shvatiti) novoga čovjeka za novu kibernetičku civilizaciju. Biogenetski inženjering, koji doživljava izvanredni razvitak posljednjih desetljeća, shvaća čovjeka sirovinom pogodnom za intelektualno-tehničku obradu, što je samo konzekvencija tehničkoga antropocentrizma. Vrsta koja je toliko sumanuta da cijelu Zemlju realno i cijeli svemir potencijalno shvaća kao sirovinu za svoju pljačku mora, dosljedno, i samu sebe shvatiti kao sirovinu, kako se vidi i u mnogim drugim područjima – od tehničke medicine do estetske kirurgije. Iz toga se vidi da vjerno služenje masovnom društvu nije najgora stvar za koju su sposobni intelektualci XX. stoljeća. To društvo nema, dođue, nikakvo opravdanje za svoje postojanje, ali još je uvijek ljudsko društvo, dakle ima barem mogućnost da se, na temelju proširenja duhovne autonomije, postupno transformira u umno i moralno, dakle demokratsko društvo. Biogenetski proizveden ili kloniran čovjek imao bi, vjerojatno, uklanjanje i same mogućnosti za duhovnu autonomiju i opoziciju prema društvu, no to više ne bi bio čovjek, nego stroj, kiborg ili integralni dio globalne megamašine. I golema ulaganja u razvitak umjetne inteligencije nakon 1945. također, u konačnici, vode nestanku čovjeka. Moderan čovjek pokazuje strasnu težnju da se pretvori u neku vrstu hibrida stroja, po opsjednutosti tehnikom, i mrava, po izgradnji bezličnoga društva i funkcionalizacije svih međuljudskih odnosa. On ne živi i ne umire – to se tako kaže još samo po inerciji – nego funkcionira i prestaje funkcionirati. Za takvo je biće iskapčanje aparata na koje je priključen u bezličnoj medicinskoj tvornici – bolnici, stoga, "najprirodniji" način prestanka funkcioniranja. Time je nihilizam novovjekovnoga intelektualnog istraživanja, koji je započeo s relativno nevinim tezama renesanse i Bacona o "znati-moći" te Galileia o kvantifikaciji prirode, došao do predvorja svojega, ipak logičnog završetka o ukinuću čovjeka. Pojedini su značajni intelektualci (treba li napomenuti?) i to pozdravili, tvrdeći da je čovjek – kao nositelj duhovne i moralne autonomije – ionako "izmišljotina humanističkih znanosti" (Foucault), odnosno da je "sloboda" samo "metafizički ostatak iracionalne prošlosti" (L. White, Skinner).

Simptomatično je da se identifikacija "znanstvene objektivnosti" i pozitivističkog deskripcionizma, koji navodno neutralno opisuje društvenu zbilju, povećavala od druge polovice XIX. stoljeća, dakle usporedo s procesom integracije intelektualaca u masovna društva. Intelektualac se, od mudra-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

ca koji teži umnom i moralnom životu, preobražava u tehničara, uskog specijalista i apologeta društvenih vrijednosti i predrasuda. U tom je procesu XIX. stoljeće bilo odlučujuće, jer oko 1800. još uvijek izrazito prevladava znanje spekulativnoga (teži se njemu zbog njega samog) i etičkoga (zbog valjanog života) karaktera, a oko 1900. i kasnije već izrazito prevladava tehnički upotrebljivo znanje. Masovna sveučilišta i specijalizirani instituti pretvorili su se u tvornice za masovnu proizvodnju fragmentiziranih specijalista. Nekadašnji intelektualci uopće nisu govorili o duhovnoj autonomiji, jer ona je bila neupitna, i tek se Kant, krajem XVIII. stoljeća, osjetio ponukanim formulirati ideju moralne autonomije. Upravo suprotne tendencije mogu se vidjeti u XIX. i XX. stoljeću. Nekadašnja društva bombastično su proglašavala posjedovanje apsolutne, uglavnom religiozne, istine, ali autonomija intelektualca ničim nije bila ugrožena, osim rijetkim slučajevima fizičke likvidacije. Moderna društva zastupaju relativističku istinu koja postaje, a ne samo postoji, ali to ih nije spriječilo da unište autonomiju duhovnih elita. Moderni kolektivistički intelektualizam precjenjuje povijesno i društveno određenje čovjeka, jer se iz nesumnjive činjenice da je čovjek povijesno i društveno biće izvodi zaključak da je on u potpunosti određen povijesnim i društvenim okolnostima. U takvim je tumačenjima prednjačio tzv. marksizam, ali slične teze mogu se naći i u njemu suprotstavljenim "pravcima" i "školama", poput pragmatizma, strukturalizma, pozitivizma, funkcionalizma itd. Riječ je o teorijama prikladnim za opravdanje i racionaliziranje ohlokratskog društva, bjesomučne tehničko-ekonomske ekspanzije, konzumacije i robovanje tehničkim izumima (što se proglašava "kvalitetnim životom"), rastuće tehnicizacije života u kojoj čovjek od privjeska stroja sve više postaje stroj, tj. integralan dio globalne megamašine itd. Tome se, u XX. stoljeću, pridružuje lingvistika, ukazivanjem na značenje jezika kao društvenog fenomena; biologija i genetika, ukazivanjem na značenje nasljednih čimbenika; fizikalizam ukazivanjem na odlučujuće značenje fizikalno-kemijskih čimbenika; psihoanaliza ukazivanjem na značenje događaja iz ranoga djetinjstva; sociologija ukazivanjem na važnost društvenih determinanata i potrebom prihvaćanja socijalnih uloga; historija i antropologija pozivanjem na važnost povijesnih okolnosti; ekonomija dokazivanjem da je materijalni prosperitet, tj. tehnička ekspanzija i umnožavanje moći strojeva samo po sebi opravdano; pravne škole ukazivanjem na "neutralnost" i "objektivnost" pravnih norma; itd. Sve se svodi na uglavnom neizrečenu misao da pojedinac ne može imati nikakvu autonomiju u masovnom društvu i duhovnu nezavisnost prema temeljnim društvenim vrijednostima. To, kao predrasuda ne-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

naobražene većine, ne bi bilo toliko katastrofalno da upravo intelektualci, koji bi prvi morali braniti individualnu autonomiju, nisu njezini najveći neprijatelji. Upravo stoga nije riječ samo o izdaji intelektualaca (Benda, 1997.) nego i o njihovom nestajanju ili, u najboljem slučaju, pretvaranju u neku vrst funkcionalističke polu-inteligencije, prikladne da služi masovnoj civilizaciji. Tu službu ne negira njihovo osobno uvjerenje da služe "znanstvenoj istini" što, eto, "slučajno" korespondira sa služenjem Domovini i Čovječanstvu. Kratkoročno je jedino realna služba Domovini, eventualno, s procesima globalizacije, i Čovječanstvu, ali dugoročno niti to, zbog ubrzanoga propadanja ljudske vrste kao posljedice raspada nja ekološkoga sustava i nastojanja čovjeka, kao u genetskom inženjeringu, da izigrava Boga.

Nisu, naravno, svi intelektualci sudjelovali u nestajanju (autonomne) inteligencije. Spomenut je veći broj istaknutih intelektualaca od kraja XVIII. do početka XX. stoljeća koji su upozoravali na katastrofalne tendencije masifikacije društva i nezadrživog uspona čovjeka-mase bez ikakvih viših umnih i moralnih vrijednosti. Takvi intelektualci postoje i u XX. stoljeću, ali oni su znatno rjeđi nego ranije, a u nekim slučajevima došlo je do nazadovanja u kritičkom pristupu. Otprilike od sredine XIX. do oko 1930. u kritičnijih istraživača, rođenih u tek nastajućem masovnom društvu, prevladava, u izrazito radikalnom Nietzscheovu do vrlo umjerenom M. Weberovu stajalištu, osuda nastupajućega ohlokratizma i uspona masa. Nakon toga kritičniji istraživači, rođeni oko 1900. u već oblikovanu masovnom društvu, osuđuju mnoge aspekte tog društva – od utrke u naoružanju do konzumentske industrije – ali ne i čovjeka-masu i ohlokraciju. Naglasak se stavlja na koncepciju manipuliranja od neke (naravno nepostojeće) elite. Posebno se u Frankfurtskoj školi govorilo o represiji masovnoga društva pomoću propagande i konzumacije nad pojedincem, kao da to društvo postoji neovisno o većini pojedinaca koji ga fanatično podržavaju i sudjeluju u dominantnom materijalističkom i konzumentskom načinu života. Simptomatično je to da čak i autori koji su, u XX. stoljeću, imali krajnje rezerviran i vrlo kritičan stav prema građanskom društvu kao takvom (Spengler, Fromm, Mumford, Marcuse, Horkheimer, Adorno, Habermas, Bookchin, Nozick, Arendt, Illich, Feyerabend itd.) poznaju samo pojam "demokracija", a kao njegovu suprotnost "oligarhiju", a ne, kako je ispravno, "ohlokraciju". Takvi autori tretiraju građansko društvo kao oligarhijsko s prevlašću uske manjine – elite (političara, generala, tehno-menadžera, tržišnih propagandista itd.), a ne kao ohlokratsko što ono, zapravo, jest. Pri tome ne mogu ukazati na subjekte manipulacije, jer, osim pojedinačnih iznimaka, svi žive ili, kad je riječ o siro-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

mašnjim slojevima i zemljama, žele živjeti životom u kojem dominira materijalizam, ekonomizam i konzumizam, vjerujući da imati više i trošiti više znači živjeti bolje. Prije 1960-ih godina gotovo i nema kritike Baconova programa, tj. rata protiv prirode i uništavanja drugih vrsta i života na Zemlji općenito. U posljednjih 40-ak godina ekološka i animalistička literatura, kao i društveni pokreti, doživjeli su golemo proširenje, ali oni se pretežno svode na površnu kritiku tek nekih segmenata moderne civilizacije, u obliku "shallow ecology" i uz vjerovanje u neku novu "ekološku tehniku". Za većinu ljudi "ekološko ponašanje" predstavlja nešto što je trenutačno *in*, tj. u modi i što se svodi na sitne nevažne postupke u svakodnevnom životu, poput bacanja smeća na za to predviđena mjesta. Nije, uostalom, čudno da je čovjek najveće štete nanio prirodi upravo u posljednjih 30-ak godina, dakle u vremenu kada se intenzivno govori i piše o ekološkim problemima. Novi društveni pokreti, poput feminističkog, ekološkog i protunuklearnog, od početka su se, osim nekih radikalnijih, ali marginalnih skupina, čvrsto integrirali u masovno društvo. Dapače, 80-ih godina došlo je do jačanja centralizatorskih i tehničko-ekspanzionističkih tendencija u zapadnim zemljama, kao u slučajevima poznatoga neokonzervativizma. Može se primijetiti da je, čak i u kritičnijih autora, vrlo rijetka analiza i kritika intelektualaca i intelektualnog istraživanja u masovnim društvima XX. stoljeća. Ako se provodi, ona je uglavnom apologetskog karaktera, tj. svodi se na opravdanje "znanosti" kao nečega po sebi dobrog, iako uz mogućnost "krive upotrebe". Što god bili razlozi (možda je najveći strah od osude tzv. znanstvene zajednice koje su dio), očito je da odsutnost takvih istraživanja ne može pomoći boljem razumijevanju položaja i uloge intelektualaca u suvremenoj civilizaciji. Isto vrijedi i za kritiku tehnike koja često završava u determinizmu i prihvaćanju mišljenja da je tehnička ekspanzija Sudbina (Eliot, L. Winner). To, naravno, ne znači da posljednjih desetljeća nije bilo mnoštvo vrijednih postignuća u kritici moderne civilizacije i njezinih temeljnih mitova – o demokraciji, napretku i znanosti. Veliki napredak je ostvaren na području ekologije i animalizma, tj. globalno-ekoloških problema i pitanja odnosa čovjeka prema pojedinačnim pripadnicima ne-ljudskih vrsta. No, i ovdje je ta kritika, kolikogod bila vrijedna, sporadična u odnosu na glavnu reformističku struju koja rješenje svih problema traži u postojećem poretku, preko novih tehnologija i sitnih korekcija u svakodnevnom životu. Reformistička struja u intelektualnim istraživanjima, i u ekologiji i drugdje, odgovara dominantnoj reformističkoj struji javnoga mišljenja i većine ljudi koji i dalje pokušavaju naći rješenje problema u istoj civilizaciji i u istom načinu života koji su ih stvorili.

Propadanje i slom komunizma, umjesto da ojača radikalnu kritiku masovne građanske civilizacije, samo je učvrstio vjeru u višestranačke poretke kao tobožnja carstva slobode kojima treba težiti cijeli svijet. Površno gledano, višestranačka ohlokracija ili "liberalna demokracija" nikada nije izgledala jača, nego krajem XX. stoljeća, pošto je nadživjela i fašizam i komunizam. No ona, zapravo, već stoji pred grobom koji si je sama iskopala, ne zbog mističnog ciklusa o propasti civilizacija, u duhu Spenglerova apriornog shematizma iz *Propasti Zapada*, nego zbog krivog načina života koji dovodi do umnožavanja različitih oblika propadanja – uništavanja ekološkoga sustava Zemlje, masovnih tjelesnih poroka, proizvodnje sve razornijih oružja, demografske eksplozije u siromašnim i biološkog starenja u bogatim zemljama, iscrpljivanja prirodnih izvora, novih bolesti, genetskog propadanja vrste itd. Problemi su tako veliki da niti većina čvrsto integriranih intelektualaca ne može zatvarati oči, posljednih desetljeća, pred rastućom krizom – ispravnije rečeno: raspadanjem – masovnog društva. No, njihova kritika ima izrazito parcijalan karakter i svodi se na upozoravanje na ovaj ili onaj problem čije bi uklanjanje trebalo pomoći boljem funkcioniranju ohlokratskog društva. Čarobna oznaka takve redukcionističke kritike je "kriza", dakle nešto prolazno i privremeno dok svemoguća tehnika i "znanost" ne pronađu rješenje. U tehničkom društvu svaki se problem smatra tehnički rješivim i poticajem za daljnju ekspanziju sustava, kao što su nove bolesti poticaj za ekspanziju tehničke medicine, ekološka katastrofa za izgradnju "ekološke tehnike", nezaposlenost za otvaranje novih radnih mjesta, povećanje gradskoga stanovništva za kaotičnu urbanizaciju; urbano nasilje za policijsku represiju itd. Kao rješenje problema intelektualci često predlažu osnivanje neke vrste svjetske vlade, dakle izlaz nalaze u još većem centralizmu, kolektivizmu i etatizmu, tj. u ubrzavanju stvaranja, što je ionako tendencija XX. stoljeća, globalne megamašine. Procesi globalizacije, bez obzira na to pogoduju li uglavnom bogatijim zemljama, dio su procesa izgradnje globalne megamašine i, kako se često ističe u nekim radikalnijim ekološkim strujama (posebno "deep ecology"), fenomena ljudske metastaze, tj. pretvaranja cijele ljudske vrste u planetarni maligni tumor u procesu globalnoga ekspaniranja industrijskoga sustava u posljednja dva stoljeća.

Redukcionizam se u XX. stoljeću često izražavao u fanatičnoj obrani jednoga tipa masovnog društva i napadima na ostala dva tipa u alternativi između tri osnovna tipa toga društva – fašizam, komunizam i "liberalnu demokraciju". Poznato je da intelektualci, posebno u tzv. prirodnim znanostima, mogu služiti različitim vrstama masovnoga društva, poput nekih

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

njemačkih fizičara koji su od 1918. dalje služili i višestranačkom parlamentarizmu Weimarske republike i fašizmu (nacizmu) i komunizmu, nakon što ih je 1945. zarobila sovjetska vojska. To upućuje na neutralnost intelektualnoga istraživanja XX. stoljeća, posebno onoga u tzv. prirodnim znanostima, prema bilo kojem tipu masovnoga društva, ali ne i prema industrijskom društvu kao takvom. Niti najgori represivni sustavi ne moraju sprečavati "slobodu" intelektualnoga istraživanja, a to ponešto govori i o samom tom istraživanju. Stoga je krivo mišljenje da je potpuna sloboda rasprave u društvu uvjet za "napredak znanosti" (Popper, 1996.). Većina intelektualaca osjeća se ugodno u masovnom društvu – koliko se čovjek već može osjećati ugodno u iracionalnom i apsurdnom sustavu – i za njih načelno nije važno ima li to društvo fašistički, komunistički ili "liberalno-demokratski" pečat. Stoga, čini se, nije teško razumjeti kako su mnogi intelektualci mogli, do kraja 1980-ih godina, veličati, u bivšim komunističkim zemljama, marksizam i komunizam, a nakon toga "liberalnu demokraciju" i višestranački poredak. I to je sve vrijedilo u "društvenim" disciplinama – filozofiji, sociologiji, ekonomiji itd. – koje su neposredno eksponirane u ideološkoj obrani određenoga poretka. "Prirodno" je da je intelektualcima – "prirodnjacima" – fizičarima, kemičarima, biologima, matematičarima itd. – prijelaz iz komunizma u "liberalnu demokraciju" bio puno lakši i bezbolniji, jer u svim masovnim društvima "prirodne znanosti" imaju istu ulogu – rat protiv prirode, izumijevanje sve razornijeg oružja, podizanje "materijalnoga standarda", tj. stalno nove tjelesne užitke i tehničke izume za najšire slojeve itd. Intelektualci često barataju frazama o "težnji za znanstvenom istinom", "znanju radi znanja" itd., jer je upravo suprotno istina, tj. cijeni se samo ono znanje koje se može upotrijebiti – ideološki ili tehnički – za neku društvenu korist. Tu čak nije niti istina bitna, jer hipoteza koja ne može naći primjenu proglašava se neistinitom, a hipoteza koja nalazi uspješnu primjenu proglašava se *ex post facto* istinitom. Već sam predmet i način istraživanja, a često i zaključci, kao i širenje određene teorije, uvjetovani su određenim društvenim promjenama, potrebama, ciljevima itd. Tako je geocentrička teorija odgovarala statičnom, a heliocentrička teorija dinamičkom konceptu društva; kreacionistička teorija teološko-magijskom, a Darwinova evolucionistička teorija mehaničko-kvantitativnom tumačenju života itd. Netočne teorije ne napuštaju se zato što su se ljudi odjednom "prosvijetlili", nego zbog promjene načina života i sustava vrijednosti ljudi.

Od XIX. stoljeća potpuno prevladava Baconovo načelo o znanju kao moći (*know-how*), a ne pitanje zašto i je li to opravdano (*know-why* ili *know-what-for*). Fraze o "profesionalnoj eti-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

ci", "poštenju", "moralnosti" itd. odnose se na poštivanje određenih pravila igre unutar pojedine struke i ustanove, a ne na nastojanje za povezivanjem intelektualnoga i moralnoga usavršavanja u javnom i privatnom životu. Mnogi intelektualci često bombastično ističu vrijednosnu neutralnost svojega istraživanja, ne shvaćajući da je ona nemoguća, ali i da je riječ o slabom pokušaju prikrivanja vlastite pristrane vrijednosne pozicije, bilo da dolazi do izražaja neposrednije (u istraživanju ljudskoga društva), bilo posrednije (u istraživanju ne-ljudskih entiteta). I poznata teza o "neutralnosti" tzv. znanosti i tehnike znači, zapravo, težnju za indirektnom apologijom tih djelatnosti, ali i masovnom civilizacijom općenito, kao što su mnogi kritičari isticali. Njihovo odlučujuće značenje za funkciniranje masovnoga društva isključuje bilo kakvu neutralnost, bez obzira na to u kakve se svrhe oni upotrebljavaju, a uglavnom se upotrebljavaju u loše svrhe. Stoga u drukčijem društvu, u kojem bi znatno smanjen broj ljudi smisao života tražio u duhovnim vrijednostima, ne bi niti postojao velik dio sadašnje "znanosti" i tehnike. Puno prije nego "neutralna težnja za znanjem", moderno je intelektualno istraživanje izraz i dio demonske težnje modernoga čovjeka za tehničkom moći, probijanjem svih granica i porobljavanjem (ili, ako se ne može porobiti, uništavanjem) prirode. Pojedini integrirani intelektualci mogu osobno imati visoke moralne kvalitete, ali one ne dolaze, posebno u slučaju tzv. prirodnih znanosti, do izražaja u njihovu radu. U nekim slučajevima, kao kod Einsteina i Saharova, tek se *post festum* upozorava na katastrofalne posljedice određene djelatnosti, primjerice proizvodnje nuklearnoga oružja. Isto tako, neki intelektualci mogu izražavati visoka etička mjerila u svojim tekstovima, ali ih se ne drže u svojim životima. Ovdje se, doduše, ne ispituje njihov privatni život iz kojeg se također može vidjeti, zbog dominantnog prihvaćanja materijalističkog i konzumentskog života i odsutnosti bilo kakvih viših duhovnih vrijednosti, njihova pripadnost čovjeku-masi.

Prosječan intelektualac XX. stoljeća nema nikakve moralne odgovornosti za posljedice svoje djelatnosti. Štoviše, on izričito odbacuje vlastitu odgovornost, pozivajući se na to da drugi – političari, generali, tehničari itd. – odlučuju o primjeni njegovih spoznaja te da "znanost" nije po sebi loša, nego se samo može upotrijebiti u loše svrhe. To je prikladan stav za društvo bez odgovornosti, kakvo masovno društvo i jest, ali koji zaboravlja da kriterij određivanja vrijednosti tehnike i intelektualnoga istraživanja ne može biti tehnički – jer, po tome, sve što postoji opravdano je već svojim postojanjem – nego etički. Intelektualno istraživanje i tehnika ne samo što nisu odvojeni od vrijednosti, nego počivaju na određenim vrijed-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

nostima, tj. obrani i podržavanju industrijskoga sustava. To je i stav prikladan za društvo u kojem ljudi fanatično inzistiraju na određenom djelovanju i načinu života (konzumaciji, materijalnom standardu, gomilanju tehničkih izuma, jurnjavi za tjelesnim užicima, ubrzavanju svih životnih procesa itd.), a ne žele se suočiti s katastrofalnim (ekološkim, zdravstvenim itd.) posljedicama svojega djelovanja. Tamo gdje bi, u sadašnjim okolnostima, trebalo biti proturječnosti – u služenju istini i dobru ili masovnom društvu – za većinu intelektualaca ih nema, a tamo gdje ih ne bi trebalo biti – moralnost u privatnom i profesionalnom životu – ima proturječnosti zbog čega se govori o "profesionalnoj etici" – kao da u čovjekovu životu može postojati više od jedne etike. Za intelektualce XX. stoljeća karakteristična je i izrazita netolerancija prema svim učenjima i svjetonazorima koji su prevladavali u ranijim oligarhijskim društvima, od mita i religije, do filozofije, astrologije i kozmogonije. Oni se proglašavaju neznanstvenim i eventualno se prihvaćaju kao anticipacija intelektualnoga istraživanja XIX. i XX. stoljeća. Taj je prijezir, istina, znatno ublažen u XX. stoljeću s katastrofalnim posljedicama tehničke ekspanzije, ali, iako znatno načet, prevladava i danas. Tendencija metodološke uniformnosti prikladna je za mehaničku standardizaciju i uniformnost u mišljenju i djelovanju ljudi masovnih društava, ali to se ne može kritizirati, kako želi Feyerabend (1978.a, b), zbog težnje za većom tehničkom spoznajom, daljnjom ekspanzijom i još većim ovladavanjem materijom i energijom, jer to ostaje vrtnja u začaranom krugu masovne civilizacije i jer se kritika "znanstvenog šovinizma" ne proširuje na kritiku cijeloga društva. Može se, dakle, reći da je opravdana ocjena da tipični intelektualac predstavlja idealni obrazac za masovno društvo, s dominantnim kriterijima standardizacije, jednoobraznosti i prosječnosti i da je, po svemu, dio čovjeka-mase (Ortega y Gasset, 1941.). Intelektualci u nekadašnjim oligarhijskim društvima nisu imali gotovo nikakvo društveno značenje i često su bili izvrgnuti progonima, ali ipak su, barem oni istaknutiji, zagovarali univerzalne i individualne vrijednosti slobode, pravde, istine, mudrosti i dobra. U XIX. i XX. stoljeću dolazi do izvanrednoga društvenog uspona intelektualaca s realizacijom Baconova izjednačavanja znanja i moći. No, cijena koju su intelektualci platili bila je toliko visoka da je došlo gotovo do njihova nestanka. Dekadencija i nestajanje intelektualaca u nastajućim masovnim društvima XIX. i postojećim masovnim društvima XX. stoljećima usko je vezana uz dekadenciju i propadanje ljudske vrste. Razaranje ekološkoga sustava, sve veća agresivnost i destrukcija u međuljudskim odnosima, sustavno nasilje prema ne-ljudskim entitetima, nove "civilizacijske" bolesti, besmislenost i praznina tehnicističko-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

-konzumentskog života, nuklearno i biološko oružje kojim se može za tren uništiti cjelokupni život na Zemlji, genetsko izopačavanje itd. samo su neka od obilježja propadanja ljudske vrste u XX. stoljeću. Umjesto da svojim otporom pružaju primjer svim ljudima i, zbog velikog značenja intelektualnoga istraživanja, onemogućuju ili otežavaju funkcioniranje ohlratske civilizacije, intelektualci prednjače u pružanju negativnoga primjera. Oni sudjeluju u suludoj jurnjavi masovne civilizacije u nestajuću budućnost i u strasnom nastojanju čovjeka-mase da se što prije vrati u prazninu ne-bitka iz koje je ne tako davno proistekao. "Izdaja intelektualaca" može se vidjeti i na primjeru terminologije. Nekadašnji su intelektualci govorili o duši, Bogu, slobodi, moralnosti, autonomiji, sreći, vrlini, mudrosti itd., a moderni intelektualci govore o varijablama, strukturama, relacijama, funkcijama, klasama, ustanovama itd. To je bezlični tehnički rječnik prikladan za funkcioniranje bezličnoga tehničara-specijalista u bezličnom društvu totalitetu.

Razlozi "izdaje intelektualaca" višestruki su i složeni i ovdje može biti riječi ukratko samo o nekima od njih. Većinu od njih istaknuo je već, u svojoj klasičnoj studiji, Benda (1987.): profesionalizacija, uspon nacionalizma, rastuća egalitarizacija, žudnja za slavom, sve slabije poznavanje ili, mnogo češće, potpuno nepoznavanje klasične filozofske literature u kojima se, od antike do XIX. stoljeća, brane "vječna" načela slobode, pravde i moralnosti itd. U povezanosti s posljednjom tvrdnjom, treba jače naglasiti značenje specijalističke izobrazbe kao jednoga od glavnih razloga za "izdaju intelektualaca". Potpuna dominacija uske specijalističke izobrazbe ne pruža nikakve mogućnosti za dovođenje u pitanje temeljnih mitova moderne civilizacije niti u teoriji, niti, što se osobnog načina života istraživača tiče, u praksi. Ako uski specijalist uopće pokuša razmišljati o globalnim problemima, sve mu se pojavljuje u izobličenoj i izokrenutoj perspektivi u kojoj se cjelina pokušava objašnjavati jednim malim dijelom, tj. onim kojim se dotični specijalist bavi. Takva objašnjenja mogu dobiti groteskna obilježja, kao kada npr. seksolog želi glavne probleme modernoga čovjeka objašnjavati lošim seksualnim životom, a nutricionist – lošom prehranom. Bijeg od odgovornosti također je jedan od glavnih razloga "izdaje intelektualaca" i, općenito, jedan od glavnih razloga gotovo neodoljive privlačnosti masovnoga društva. U njemu svatko može pobjeći od odgovornosti, jer se većina ljudi može pozivati na naredjenja "odozgo", a rukovodeći slojevi na "volju naroda". Poznate teze o "neutralnosti" intelektualnoga istraživanja samo su jedan primjer bijega od odgovornosti. Ne treba precjenjivati značenje profesionalizacije koja se često, od Schopenhauera dalje, na-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

vodila kao najvažniji uzrok opadanja intelektualne razine i služenja intelektualaca nastupajućim masovnim društvima. Činjenica je da od sredine XVIII. stoljeća dolazi do sve češće pojave, koja je ubrzo potpuno prevladala, profesionalizacije intelektualnih funkcija, tj. zapošljavanja intelektualaca u državnim institutima i na sveučilištima. No, iako je profesionalizacija otežavajuća okolnost, i u ranijim društvima mnogi su intelektualci bili siromašni, pa su bili ili uzdržavani od vladara ili zarađivali podučavanjem djece iz bogatih obitelji, a nisu iznevjerili individualistička i univerzalistička načela. Uostalom, profesionalizacija djelovanja, makar i u državnim ustanovama, u kojem čovjek uzdržava sebe vlastitim radom manje je zlo od korištenja staleških ili kastinskih povlastica u većine inteligencije u nekadašnjim društvima. Kad bi bila riječ samo o materijalnoj ovisnosti intelektualci bi reducirali svoj konformizam na elementarnu razinu, a sve ostalo upotrijebili bi za kritiku masovnoga društva, što je moguće barem u "liberalnim demokracijama", i izgradnju osobne alternativne egzistencije, što je moguće svuda, pa i u fašističkom i komunističkom totalitarizmu. Ne treba posebno spominjati da to većini intelektualaca ne pada na pamet, jer ne dovode u pitanje temeljne vrijednosti masovnoga društva i opravdanost svojega prinosa njegovoj stabilizaciji i daljnjoj ekspanziji. Od ostalih važnijih razloga za "izdaju intelektualaca" može se spomenuti strah od osude – stručne i "laičke" – okoline u slučaju alternativnoga djelovanja; bijeg od nekadašnje slobode, odgovornosti i usamljenosti itd. Ne treba zaboraviti da je u svim kvalitetnim futurističkim antiutopijama – Zamjatinov *Mi*, Huxleyjev *Vrli novi svijet*, Orwellova *1984* itd. – najveći grijeh težnja pojedinca prema usamljenosti, izdvojenosti iz mase, kritičnosti i duhovnoj nezavisnosti.

Nije potrebno posebno govoriti o tome kako bi intelektualci trebali djelovati, jer istraživačka rasprava nije mjesto za držanje prodika, kao u crkvi, ili u davanju recepata, kao u bolnici. No, ukratko se ipak može spomenuti osnovna obilježja poželjnoga alternativnog djelovanja, već zato što je prvo što upada u oči u kritičnijih intelektualaca da su u kritici postojećega puno jači nego u nuđenju alternative. "Normalno" je da je lakše nešto pobijati ili (retorički) rušiti, nego graditi, ali pretežno negativistički pristup uvjetovan je i odsutnošću bilo kakvog realno postojećeg alternativnog subjekta. Dodatnu teškoću izazivalo je i određeno intelektualno naslijeđe, jer su mnogi kritičniji intelektualci u kontinentalnoj Europi bili, posebno u prvoj polovici XX. stoljeća, pod većim ili manjim utjecajem Marxa, intelektualca slabo poznatog u XIX., ali vrlo važnog u XX. stoljeću, koji je odlučno prihvaćao mitove o demokraciji i napretku, iako u "revolucionarnom" ruhu. Misao o ustanku

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

masa kao prečica prema carstvu slobode djelovala je vrlo privlačno za intelektualce nezadovoljne društvenim razvitkom u zapadnim zemljama. Stoga su uzaludno pokušavali u tvorničkom radništvu ili, barem, širim društvenim slojevima tražiti stvarni ili potencijalni revolucionarni subjekt. Uz to su, u skladu sa svojom marksističkom naobrazbom, vrlo dugo i pretežno stavljali naglasak, u kritici društva, na klasno načelo umjesto na čovjeka-masu, masovni nacionalizam i Baconov program, tj. rat čovjeka protiv prirode. Kao osnovne obveze svakoga intelektualca, ako želi s punim pravom nositi to ime, shvaćam osobno moralno samousavršavanje, duhovnu autonomiju i što veću kritičnost prema vlastitu društvu. Osobno usavršavanje je primarna i, može se reći, apsolutna obveza, jer je uvijek moguća, dok mogućnost javne kritike ovisi o toleranciji određenoga društva. Ta je kritičnost potrebna načelno, dakle, bez obzira na to kakvo je društvo u kojem intelektualac živi, jer ga se, bez radikalnoga pristupa, ne može shvatiti. Intelektualci se ne mogu pozivati na osobnu nemoć u promjeni društva, kao što su to mogli činiti nekadašnji intelektualci. Znanje je odavno postalo tehnička moć i odbijanje svih ili, barem, većine intelektualaca da služe masovnoj civilizaciji i neminovno bi moralo dovesti do njezina nestanka. Naravno, to bi bilo moguće, kako intelektualci nisu nikakva u sebe zatvorena kasta, kad bi većina svih ljudi počela mijenjati svoj život i smisao življenja tražiti ne u konzumaciji, posjedovanju tehničkih izuma, podržavanju nacije i države itd., nego u duhovnim – umnim i moralnim – vrijednostima. No, intelektualci su svakako najpozvaniji da iniciraju takvu promjenu, već zbog veće količine znanja koju imaju i navike razmišljanja. To zahtijeva prekid sa svim temeljnim predrasudama i dogmama masovne civilizacije, radikalni prekid sa svim onim u što intelektualci, kao i većina ljudi, odlučno vjeruju, tj. u ohlokraciju, tehničku ekspanziju, konzumizam, što veću moć nacije-države, tiranije *imperiuma humanuma* nad ne-ljudskim entitetima itd. Poput masovnoga društva i njegovih mitova, i "izdaja intelektualaca" mora naći, ako želi živjeti, potvrdu u svakom idućem naraštaju. To znači da je svaki naraštaj može, bar u okviru procesa dužega trajanja, i odbaciti, jer je sloboda volje, usprkos svim determinističkim tendencijama i teorijama koje u modernim društvima nalaze plodno tlo, još uvijek nešto nepopitno. Prevladavanje uske specijalističke izobrazbe jedan je od glavnih uvjeta za negaciju "izdaje intelektualaca", jer bez šire interdisciplinarnе izobrazbe svi temeljni društveni procesi, ustanove i sustav vrijednosti ostaju nejasni i neprozirni. No, jednako je važno ono što se temelji na široj izobrazbi, a to je praksa ili odgovarajući način života koji odbacuje materijalizam, konzumizam, tehnicizam itd., a zagovara duhovne i

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

etičke vrijednosti. Tu ne treba ništa novo izmišljati, već samo, na novim osnovama, obnoviti ono što su tisućama godina zagovarali najveći duhovi čovječanstva, tj. materijalno skroman, ali duhovno i etički bogat život. To je, kako su isticali mnogi kritični intelektualci u XX. stoljeću (Fromm, Scheler, Berdjajev, Ortega y Gasset, Mumford, a možda, u svojim biografijama "velikih filozofa", ponajviše Jaspers), zajednička duhovno-etička jezgra različitih filozofskih, teoloških i mističkih učenja i sustava, koji su na površini toliko različiti. Nekadašnji intelektualci, od velikih predsokratovaca do njemačke klasične filozofije, bili su samo sporedno djeca svojega vremena i prostora. Primarno su bili ljudi koji su komunicirali s vječnošću, čuvajući i razvijajući, u svojim životima, načela slobode, poštenja, dobrote, vrline itd. Većina modernih intelektualaca komuniciraju samo sa svojim vremenom, i to uglavnom u apologetskom – ideološkom ili tehničkom – kontekstu, kao bezlični specijalisti-tehničari.

Ovom bi se radu mogao staviti prigovor da ne donosi ništa novo, već ponavlja ono što se često iznosilo u posljednjih 150 godina u kritici intelektualnoga istraživanja. To je istina, ali zašto bi ponavljanje istine, i to toliko često zanemarivane istine, bilo nevažno? Takav prigovor "prirodno" proizlazi iz orijentacije modernoga društva prema (tehničkoj) budućnosti u kojoj je sve "staro" po sebi loše, a sve "novo" po sebi dobro. Može se, na kraju, postaviti pitanje je li realno da intelektualci postanu inicijatori negacije ohlokratskog i stvaranja demokratskog društva. Gotovo sigurno – ne i tu ne treba imati iluzija, ali ovdje se govori o onome što je opravdano i moguće, a ne o onome što je realno. "Realnost" nekog zahtjeva uvijek se odnosi na ljude kakvi jesu i kakvi žele biti, dakle, u ovom slučaju, bića opsjednuta materijalizmom, konzumizmom i tehničkom ekspanzijom, a ne kakvi bi trebali i, barem u bogatijim zemljama, mogli biti.

BILJEŠKE

---

¹ Pojam "čovjek-masa" preuzet je od Ortege y Gasseta (1941.), a "megamašina" od L. Mumforda (1986.), iako, u oba slučaja, s djelomično izmijenjenom interpretacijom.

² Teorijski je, doduše, moguće zamisliti da bi nacija, kako je tražio Fichte u svojim govorima njemačkoj naciji, mogla biti i demokratska pojava, tj. zajednica utemeljena na umnim i moralnim vrijednostima, sastavljena od pojedinaca koji vlastito i međusobno duhovno usavršavanje uzimaju za smisao života. No, do danas se, koliko mi je poznato, takva nacija nije pojavila, jer su sve nacije nastojale, ovisno o svojim mogućnostima i vanjskim (ne)prilikama, na povećanju svoje političke, vojne, ekonomske i tehničke moći, bogatstva i utjecaja. Nacija, kao i građansko društvo, nikada nije niti pokušala iskoristiti svoje potencijalno postojeće pozitivne vrijednosti, a to kod nje znači

valjano shvaćenu jednakost i demokratizam. Stoga danas smatram anakronističkim zagovarati demokratizaciju nacionalizma i građanskoga društva, jer je riječ o povijesno iscrpljenim paradigmatima ljudskoga života. U bazične segmente moderne, koje bi trebalo odbaciti, ubraja se i nacionalna država sa svojom mastodontskom birokracijom, depersonalnošću i, ovisno o snazi, različitim oblicima nasilja, terora i imperijalizma u vanjskoj politici i prema ne-ljudskim entitetima, kao i sama nacija sa svojom ohlokratsko-kolektivističkom strukturiranošću.

³ Sličnog su karaktera teze o "bijegu od slobode" (Fromm, 1969.), "sumraku objektivnog uma" (Horkheimer, 1988.), "pretvaranju demokratske javnosti u masovno društvo" (Mills, 1956.) itd. Preokret u barbarstvo i bijeg od slobode mogao bi, doduše, vrijediti za jedan sloj ljudi, a to je većina modernih intelektualaca koji su se od zagovaratelja univerzalističkih i individualističkih ideja preobratali u pobornike kolektivismu i partikularizma, uglavnom Nacije i Države, a možda i Partije, Rase, Spola, Klase itd.

⁴ Historičari su "zaslužni" što je u široku stručnu upotrebu ušlo obilježavanje pojedinih predmodernih društava od XVI. stoljeća kao "apsolutističkih" ili "neoapsolutističkih", jer je monarh postupno prigrabio svu vlast, slomio moć plemstva i izgradio centraliziranu državu. Kao pravovjerni pripadnici masovnoga društva, nisu bili spremni podjednako da apsolutnu vlast naroda, tj. čovjeka-mase u XX. stoljeću proglase apsolutizmom i to, zbog opće pismenosti, masovnih medija, dominacije bezličnih ustanova, razvijenih komunikacija itd., mnogo neograničenijim od bilo kojega do tada.

⁵ Pretežna identičnost nacije i čovjeka-mase ima smisla sve dok se politički sustav čovječanstva temelji na nacionalnim državama. Neovisno o tome, čovjek-masa može označavati i čovječanstvo *en gross* koliko je vezano uz pretvaranje svijeta u globalni grad i koliko se izgrađuje globalna megamašina. No, te su tendencije još ograničenog karaktera. Neuviđanje povezanosti nacije i čovjeka-mase ili procesa nacionalne integracije i uspona čovjeka-mase imala je za posljedicu da su kritike mase i nastajućeg masovnog društva kod Nietzschea, Le Bona i Ortege y Gasseta ostale apstraktne, bez mogućnosti konkretne sociološke analize. Čovjek-masa može se, naravno, izražavati i u užim razinama kolektiviteta, od nacionalne manjine do navijačke skupine.

⁶ Umjesto filozofije, koja je u Schopenhauerovo vrijeme (prva polovica XIX. stoljeća) još uvijek pretežno vrijedila kao "scientia universalis", kasnije bi se točnije trebalo reći intelektualno-istraživačke discipline, umjesto tzv. znanosti. Oznaka "tzv." odnosi se na moju nesuglasnost s opravdanošću tog pojma kao pretenciozne i bombastične fraze kojim se želi, svojatanjem apsolutnoga prava na spoznaju tzv. "objektivne realnosti" i isključivim monopolom na istinu, ukazati na "ispravnost" i "ortodoksnost" nove svjetovne religije u koju se, od sredine XIX. stoljeća, nastoje pretvoriti istraživačke discipline, bilo u popularnim verzijama "društvenih" disciplina, bilo u tehničkom i materijalnom progresu "prirodnih" disciplina. Istraživači, dakako, rado sami sebe nazivaju "znanstvenicima" ne samo zato što to, vjerojatno, godi njihovoj taštini, nego i zato što, tobože, ukazuje na

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

načelnu nepogrešivost nove "religije" kao jedinoga posjednika apsolutne istine ili, barem, puta do nje. Detaljnije o mojim shvaćanjima intelektualnoga istraživanja u modernom društvu usp. i Markus, 2000., 379-410.

⁷ Uvjerenje o ovladavanju "prirodom" (bolje reći ne-ljudskim entitetima) jedna je od najvećih zabluda masovnoga društva za čije su širenje umnogome "zaslužni" i intelektualci. Mnogobrojne posljedice čovjekova destruktivnog djelovanja, od novih bolesti, preko širenja pustinja i erozija zemljišta, do raspadanja eko-sustava, govore jasno o besmislici teze da čovjek ovladava onim čega je imanentni dio i bez čega ne može niti sekunde postojati. Ono što se bombastično naziva "vladanje prirodom" znači, zapravo, sposobnost jedne vrste koja je odavno izgubila svaki osjećaj za mjeru i granicu, da razori, odjednom ili malo-pomalo, svaki život na Zemlji. Sve veći utjecaj na ekološki sustav, odnosno mogućnost preoblikovanja sve veće okoline do neprepoznatljivosti ne može se miješati s "ovladavanjem prirode", već zato što čovjek jest i uvijek ostaje dio prirode, koliko god štete činio unutar nje. Umjesto toga, čini se točnim teza da je Zemlja, ta naša jedina domovina, svojevrsno mega-biće koje, ako i nije svjesno našeg postojanja na njemu, ipak nepogrešivo, svojim samoregulativnim mehanizmima, reagira na svo nasilje koje mu činimo (Lovelock, 1979.).

LITERATURA

- Anders, G. (1965.). *Die Antiquiertheit des Menschen*, München.
- Benda, J. (1997.). *Izdaja intelektualaca*. Zagreb.
- Feuer, L. (1963.). *The Scientific Intellectual: The Psychological and Sociological Origins of Modern Science*, New York.
- Feyerabend, P. (1978.). *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. London.
- Fichte J. G. (1922.). *Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten*, Leipzig.
- Fromm, E. (1969.). *Escape from Freedom*. New York.
- Fuchs, S. (1992.). *The Professional Quest for Truth: A Social Theory of Science and Knowledge*, Albany.
- Hamilton, A. (1978.). *Fašizam i intelektualci 1919-1945*, Beograd.
- Horkheimer, M., Adorno, T. (1969.). *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt.
- Horkheimer, M. (1988.). *Kritika instrumentalnog uma*. Zagreb.
- Jaspers, K. (1950.). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, München.
- Jonas, H. (1990.). *Princip odgovornosti*. Sarajevo.
- Jünger, E. (1946.). *Die Perfection der Technik*, Frankfurt a. M.
- Lovelock, J. (1979.). *Gaia. A New Look at Life on Earth*, Oxford.
- Lukács, G. (1974.). *Die Zerstörung der Vernunft*, Darmstadt-Neuwied.
- Mannheim, K. (1964.). *Wissenssoziologie*. Neuwied.
- ***(1980.). *Eseji o sociologiji kulture*, Zagreb.
- Markus, T. (2000.). *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine*, Zagreb.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

- Merton, R. K. (1974.). *The Sociology of Science*, Chicago-London.
- Milić, V. (1986.). *Sociologija saznanja*, Sarajevo.
- Mills, Ch. W. (1956.). *The Power Elite*, New York-London.
- Mulkay, M. (1979.). *Science and the Sociology of Knowledge*, London.
- Mumford, L. (1957.). *Transformations of Man*, New York.
- ***(1986.). *Mit o mašini I-II*, Zagreb.
- Ortega y Gasset, J. (1941.). *Pobuna masa*. Zagreb.
- Polanyi, M. (1969.). *Knowing and Being*, Chicago.
- Popper, K. (1996.). *The Open Society and Its Enemies I-II*, London.
- Ringer, F. (1969.). *The Decline of German Mandarins*, New York.
- Scheler, M. (1960.). *Die Wissenformen und die Gesellschaft*, Bern-München.
- Shils, E. (1973.). *Intellectuals and Powers and Other Essays*, Chicago.

The Price of a Rise. The Disappearance of Intellectuals in 20th Century Mass-Societies

Tomislav MARKUS
Croatian Institute for History, Zagreb

The author describes, in general points, the victory of mass-societies or the ochlocratic system in Europe, North America and greater part of the World from the 18th to the second half of the 20th century and the relationship of intellectuals toward it. Many renowned intellectuals had, at the beginning, a lot of reserve toward the tendencies of creation of the ochlocratic system, especially in Germany in the 19th century, but they mostly accepted it by 1914 in North America and the majority of countries in Western and Central Europe. The ideas of technical expansion had already been mostly accepted (in the 18th and 19th centuries) as well as continual augmentation of the technical and economical powers of their national states. Intellectuals rejected, save infrequent exceptions, earlier values of spiritual autonomy, a critical approach toward their own society, holistic admission and moral personality. They became partial to modern collectivism, i. e. nation, state and megamachine or they accepted some particular values, such as race, sex, party, revolution, laws of human history, human kind etc. The so-called social sciences serve the ochlocratic system with a theoretical apology and the so-called natural sciences with participation in technical expansion. The author intercedes for the renewal of individual autonomy, a more critical approach toward the ochlocratic system and the creation of a new democratic society.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 527-558

MARKUS, T.:
CIJENA JEDNOG...

Der Preis eines Aufstiegs. Die Intellektuellendämmerung in den Massengesellschaften des 20. Jahrhunderts

Tomislav MARKUS
Kroatisches Geschichtsinstitut, Zagreb

Der Autor beschreibt in kurzen Zügen den Siegeszug der Massengesellschaften bzw. der Ochlokratie in Europa, Nordamerika und dem überwiegenden Teil der übrigen Welt bis zur zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts sowie das Verhältnis, das die Intellektuellen diesem Phänomen gegenüber zeigen. Herausragendere Intellektuelle zeigten zunächst beträchtliche Zurückhaltung gegenüber der sich abzeichnenden Entstehung einer ochlokratischen Gesellschaft, insbesondere im Laufe des 19. Jahrhunderts in Deutschland. Doch die Mehrzahl der in Nordamerika und den meisten europäischen Ländern lebenden Intellektuellen hatte sich bis 1914 mit diesen Tendenzen abgefunden und sie akzeptiert. Außerdem hatten sie zumeist schon früher die Idee der technischen Expansion sowie der ständigen Ausdehnung der technischen und wirtschaftlichen Macht in ihre Denkweisen übernommen. Von seltenen Ausnahmen abgesehen, verwarf man nun frühere Werte wie Autonomie, Kritizismus, Holismus, Moralität. Stattdessen schloss man sich dem modernen Kollektivismus an: Angesagt waren der Dienst an Staat und Nation oder die Befürwortung anderer partikulärer Werte wie Rasse, Geschlecht, Klassenzugehörigkeit, Parteizugehörigkeit, Revolutionsgeschehen, Menschheit usw. Die sog. Gesellschaftswissenschaften stellen sich mit ihrer theoretischen Apologie in den Dienst der Massengesellschaft, die sog. Naturwissenschaften wiederum mit ihrer maßgeblichen Beteiligung an der technischen Expansion. Der Verfasser dieses Aufsatzes befürwortet die Erneuerung der individuellen Autonomie, die kritische Einstellung zur Massengesellschaft und die Gestaltung einer neuen demokratischen Gesellschaft.